

SƏMAVİ KİTABLARDA TOLERANTLIQ

*Könül Əhmədova,
BDU Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi
Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünaslıq
kafedrasının doktorantı
konul.ahmadova@list.ru*

XÜLASƏ

Sosial münaqişələrin növlərindən biri də dini ziddiyyətdir. Dünyanın hazırkı inkişaf mərhələsi göstərir ki, münaqişələr daha çox dini və ya məzhəbi müxtəlifliklərdən qaynaqlanır. Yeni dini cərəyanların meydana çıxması onların ənənəvi dinlərlə qarşılıqlı əlaqəsini və paralel olaraq birgə yaşamaları məsələsini gündəmə gətirir. Bu məqalədə səməvi dinlərin birgəyaşayış ənənəsi ilə bağlı ortaq cəhətlərini və dini qarşıdurmaların səbəblərini araşdırmağa çalışdıq.

Məqalənin giriş qisminə “tolerantlıq” sözünün lüğəvi-terminoloji mənası, eyni zamanda, dini dözümlülüyün həm Qərbdə, həm də Şərqdə qısa olaraq yaranma tarixi haqqında məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Daha sonra səməvi dinlərin ayrı-ayrılıqda tolerantlıq ideologiyasını müqəddəs mətnlərdən və tarixi faktlardan götürdüyümüz nümunələrlə təsvir etdik. Bundan əlavə, məqalədə yəhudilərin, xristianların və müsəlmanların həm öz aralarında, həm də digər din mənsubları ilə münasibətləri tədqiq olunur. Bununla yanaşı, Yəhudiliyin və Xristianlığın dini dözümlülüyə münasibəti izah edilir, İslamın digər din mənsublarına qarşı davranışı Qurani-Kərimdəki ayələrlə şərh olunur.

Məqalənin nəticə qisminə səməvi dinlərin sülhə və əmin-amanlığa aparan ortaq tolerantlıq prinsiplərini önə çəkməklə dinlərarası dialoqa nail olmağın qloballaşan dünyamıza töhfə verəcəyi qənaətinə vardıq. Dinlərarası barış olmadığı müddətdə dünyada barış mümkünsüzdür ki, bu da fərqli din mənsublarının bir-biri ilə dialoq içində olmalarını labüd edir. Araşdırma zamanı Qərb alimlərinin görüşləri diqqətə alınmış, rus, ingilis və türk dillərində olan qaynaqlardan istifadəyə üstünlük verilmişdir.

Açar sözlər: tolerantlıq, dözümlülük, fitrət, dözümsüzlük, ayrı-seçkilik, müqəddəs kitablar.

Sizin fikirlərinizlə razı deyiləm, amma onları azad ifadə edə bilməyiniz üçün həyatımı fəda edirəm.
(F. Volter)

Giriş

Müasir dövrdə dinlərarası dialoq zamanı tez-tez rastlanan sözlərdən biri tolerantlıqdır. Bu söz latın dilində sifət kimi *səbirli*, fel kimi *dözmək*, *dəstəkləmək*, *öhdəsinə götürmək* mənalarına gələn “tolerare” kökündən əmələ gəlir (Skeat, 1994, 512-513). İngilis dilində “tolerance” sözü lüğətdə *xoşlanmayan və qəbul edilməyən bir şeyin varlığına müdaxilə etmədən icazə vermək, bəyənilməyən kiməsə dözmək, mənfəi təsir edən nəyəsə məruz qalmağa davam edə bilmə qabiliyyətinə sahib olmaq* kimi tərcümə olunur (Pearsall 2001, 1506).

Tolerantlıq dünyamızda mövcud olan cəmiyyətlərin zəngin mədəniyyətlərə sahib olmasını, onların görüşlərini qəbul etməsək də, ən azından, onlara hörmət etmək deməkdir. Eyni zamanda, müxtəlif mədəniyyətlərə sahib olan millətlərin harmoniyada birgəyaşayışı və bir-birinə anlayışla yanaşması ehtiyacıdır. Təkcə mənəvi borc olmayıb, həmçinin fikir, vicdan və hərəkət azadlığı naminə yaranan siyasi və hüquqi bir zərurətdir. Tolerantlığın əsas məqsədi hər bə mədəniyyətinin sülh mədəniyyəti ilə əvəzlənməsidir. İlk baxışdan tolerantlıq güzəşt, razılıq və ya yumşaq kimi görünə bilər, lakin tolerantlıq ilk növbədə, ümumdünya insan hüquqlarının tanınması əsasında formalaşan ümumi münasibətdir. Əsas mövzusu sosial ayrı-seçkiliyə göz yummaq və ya kiməsə görə öz hüquqlarından imtina etmək deyil, əksinə, hər bir insanın öz seçimində azad olması və digərlərinin seçiminə hörmətlə yanaşmasıdır. Belə ki, tolerantlıq müxtəlif inanclara, dillərə, dinlərə, irqlərə, xarici görünüşlərə, fərqli fikirlərə, dəyərlərə və davranışlara sahib insanların yaşadıkları mühitdə öz individuallıqlarını qoruyub saxlamasıdır.

Bütün dinlərin də əsas məqsədi insanı istər dünya həyatında, istərsə də ölükdən sonra hüzura qovuşdurmaqdır. Dinlərin hədəfi barış və əmin-amanlıq olsa da, müqəddəs mətnlərdə (“Mümtəhinə”, 8, “Hucurat”, 9, “Ənfal”, 61, “Nisa”, 94, “Yeşua”, 2/4, “Çıxış”, 20/1-17, “Qanunun təkrarı”, 5/6-22) insanın hüzur və sülh içərisində yaşamalı olduğu bildirilsə də, həmin dinlərin inanc və şəriət sistemində ziddiyətli görüşlərin olması buna bir sıra əngəllər yaradır.

“Quranla müqayisədə İncildə daha çox zorakılıq haqqında bəhs olunur. İslamın qılınc dini olduğu ideologiyası Qərbdə xaçpərəstlər tərəfindən formalaşdırılmışdır. Həqiqət isə budur ki, xaçlı səfərləri İslam əleyhinə yönləndirilmişdir” sözləri keçmiş rahibə, hazırda ilahiyyatçı olan K. Armstronqa məxsusdur. Bu fikrin tərəfdarları (C.Esposito, F.Cenkins və s.) təkcə İslamın

deyil, həmçinin yəhudi və xristianların da qəddar və zorakı dinlərə sahib olmasını təsdiqləyirlər. İslamdan öncə hələ qədim dövrlərdə yəhudilər, Orta əsrlərdə isə xristianlar həm öz din mənsublarına, həm də digər din mənsublarına qarşı zor tətbiq etmişlər. Yəhudilikdə bunun bariz nümunələri Tövratda mövcuddur. Məsələn, e. ə. 1200-cü ildə Xanaan yəhudilərin torpaqları zəbt etməsi əsl genosiddir (Killebrew, 2005). Daha sonra Tövratda Həzrət Musadan sonra hakimiyyətə gələn Yeşua Navin kitabında şəhərlərin bir-bir qəsb edilməsi və yerli xalqların soyqırırma məruz qalmasını qələmə almışdır. Ammoreyalıların döyüşü ilə bağlı belə təsvir olunur: *“Yeşua dedi: «...Ancaq siz dayanmayın, düşmənlərinizi təqib edin və arxadakıları da qırın. Onları şəhərlərinə girməyə qoymayın. Allahınız Rəbb onları sizə təslim edib». Yeşua və İsrail övladları düşməni çox ağır bir məğlubiyyətə uğradaraq tamamilə qırdı”* (“Yeşua”, 10/18-20) və *“Yeşua o gün Maqqedanı aldı, onları və onun tərəfində olan bütün adamları tamamilə məhv etdi, bir adamı belə, sağ buraxmadı”* (“Yeşua”, 10/28).

İncildə isə bu cür nümunələr şərh olunmasa da, buna oxşar faktlar tarixdə mövcuddur.

XI-XIII əsrlərdə həyata keçirilən xaçlı səfərləri bunun ən bariz nümunəsidir. 1099-cu ildə xaçlılar Yerusəlimin qala divarlarını yerlə bir edib şəhərin, demək olar, bütün əhalisini qırılmışdılar. Bundan əlavə, Romada 1184-cü ildə qurulmuş inkvizisiya məhkəmələrini (Atalay, 2008, 24), daha sonra katoliklərin 1572-ci ildə qugenotları (fransız protestantları, kalvinistləri) məhv etdikləri “Varfolomey gecəsi”ni nümunə göstərə bilərik. Qadın, uşaq, qoca demədən bir neçə gün davam edən soyqırımı nəticəsində 3 minə yaxın qugenot öldürülmüş, qalanları isə ölkədən qaçmışlar. Qərb tarixçiləri və teoloqları Yəhudiliyin və Xristianlığın qeyd olunan savaqlarının, ancaq keçmişdə müəyyən dövrlərə aid olduğunu, lakin İslamın savaq əmrininin (cihadın) bütün dövrlərə aid edildiyini vurğulayırlar. Bu görüşün tərəfdarları “Qılınc ayəsi”ni *“Haram aylar (onlara möhlət verilmiş zülhiccə, məhərrəm, səfər, rəbiüləvvəl, rəbiüləxir, yaxud şəvval, zülqadə, zülhiccə və məhərrəm ayları) çıxınca müşrikləri harada görsəniz, öldürün, yaxalayın əsir alın, həbs (mühasirə) edin və bütün yollarını-keçidlərini tutun. Lakin əgər tövbə etsələr, namaz qılıb zəkat versələr, onları sərbəst buraxın (işiniz olmasın). Həqiqətən, Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!”* (“Tövbə”, 5) kontekstdən çıxararaq, ondan İslamı da qəddar din kimi qələmə verirlər. Halbuki Tövratda *“Dünyanın bu başından tutmuş o biri başına qədər olan xalqların, yaxında və ya uzaqda yaşayan ətraf xalqların tanrılarına sitayiş etməyə sövq edərsə, ona uymayın, dediklərinə qulaq asmayın, ona rəhminiz, yazığınız gəlməsin, şəhər əməlini örtbasdır etməyin; tərəddüd etmədən onu öldürün. Onu daşqalaq edib öldürəndə*

daşı birinci siz atmalısınız, sonra qalan camaat. Onu ölənə qədər daşqalaq etməlisiniz, çünki o, sizi Allahınız Yehovanın, sizi Misirdən, köləlik evindən çıxaran Allahın yolundan döndərmək istəyirdi” (“Qanunun təkrarı”, 13/7-10) yazıldığı halda, müsəlman İslamı qəbul etməyən birini ilk növbədə dininə dəvət edir. Dinindən dönmək istəməyən “zımmi vergisini” ödəməklə öz inancında qalır və müsəlman torpaqlarında azad yaşaya bilir. Onların mühafizəsini müsəlmanlar öz boynuna götürür. Yuxarıda qeyd olunan “Qılınc ayəsi”nin ardınca “Əgər (basqına uğrayan) müşriklərdən biri səndən aman istərsə, ona aman ver ki, Allah kəlamını (Qurani) dinləsin. Sonra (İslamı qəbul etmədiyi təqdirdə) onu əmin-amanlıq içərisində olacağı yerinə (müşriklərin yanına) çatdır. Çanki onlar (haqqı) bilməyən bir tayfadır!” (“Tövbə”, 6) gələn ayə buna sübutdur.

Dini dözümlülüyün ən bariz nümunəsi olan İslamda tolerantlıq hələ VI əsrdə formalaşmışdı. Avropada isə 1598-ci ildə Fransada protestantlar və katoliklər arasında çoxsaylı müharibələrə son qoymaq məqsədilə dini dözümlülük ideologiyasının əsası “Nant edikti”nin imzalanması ilə qoyulur. Beləliklə, deyə bilərik ki, tolerantlığın meydana gəlməsi Avropada XVI əsrə təsadüf edir (Баева, Подвойский 2012, 10).

Səmavi dinlərdə yuxarıda qeyd olunan müharibə və savaş əmrləri ilə yanaşı, insanları yaxşı və gözəl əməllərə təşviq etmək, sabitlik içində yaşamağa yönləndirmək üçün axirət inancı və ölümdənsonrakı həyatda əldə ediləcək ləzizlikləri mükafat motivasiya qaynağı kimi göstərilir. Bu üç dinə məxsus inanc əsasları – Allahın varlığına və birliyinə, mələklərinə, peyğəmbərlərinə, axirət gününə, cənnət və cəhənnəmin varlığına iman; humanizm prinsiplərinə söykənən – fədakarlıq, təvazökarlıq, sevgi, mərhəmət, qərəzsizlik, başqalarına sayğı, dürüstlük, hər cür haqsızlıqdan çəkinmək, ədalətli olmaq, vicdanlı davranmaq və s kimi əxlaqi dəyərlərin çoxu orta qarakter daşıyır. Səmavi dinlərdə Tanrı sevginin, yaxşılığın və mərhəmətin qaynağı kimi təsvir olunur.

1. Tövratda tolerantlıq

Yəhudiliyə görə insanla Tanrı arasında bağın təməlini Həzrət Musa Sina dağında On əmri almaqla qoymuşdur. Bunun nəticəsində ədalət, düzgünlük, mərhəmət, köməkləşmə kimi məziyyətlər yəhudilərdən gözlənilən xislətlər olaraq ifadə edilir (Бродетский 2016, 7). İctimai əmin-amanlığın saxlanması, ailə şəraitində daxili hüzurun qorunması üçün Tanrıya inanmaq, etibar etmək, onu sevmək və hörmət etmək lazımdır. Tövratda və Talmudda qeyd olunan yəhudi düzgün olmalıdır: “Dediyn “hə”, həqiqi bir “hə” olsun; dediyn “yox”, həqiqi bir “yox” olsun” (Babil Talmudu, Baba Mezia 59b). Həmçinin, Tövratda söz qədər davranışlar da düzgün olmalıdır (“Yaradılış”, 4/7). Mərhəmət mövzusu-

na gəlincə, Tanrı özü yəhudilərə mərhəmət göstərdiyi kimi, onların da mərhəmətli olmasını istəyir (Tövrat və Aftara 2007; Şemot 126-129). Yəhudilik yaradılış etibarilə insanları bərabər görməkdə, lakin seçilmişlik anlayışı ilə bu bərabərliyə fərqli bir ölçü əlavə edir, ancaq bu digər insanların yəhudiləşdirməsi məqsədini daşımır. Fərqli inanclara sahib millətlərin arasında illər və əsrlərboyu yaşayan yəhudilərin öz inanclarını yaşamada maneələrə rast gəlmədikcə, siyasi avtoritetə itaət etdikləri və ictimai barışa zərər vermədikləri diqqəti cəlb edir. Yəhudiliyin müqəddəs mətnlərini tədqiq etdiyi zaman görürük ki, savaşa yönləndirən ifadələrlə bərabər, sülhü tərifləyən və onun aliliyindən bəhs edən ismarışlar da mövcuddur. Tövratda ayrı-seçkiliyə yol vermədən sabitlik içərisində birgəyaşayış forması tələb olunur: *“Heç kəsdən qisas alma, heç kimə kin saxlama... Qonşunu özün kimi sev...”* (“Levililər”, 19/18), Tövratda ədalətlik insanın gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərindən biri kimi təqdim olunur və iman gətirənlərdən doğruluq, pisliliyi inkar, haqsızlığa qarşı çıxma və s. kimi keyfiyyətlər istənilir: *“Ədalətli olanlar, hər zaman əməlisaleh olanlar necə xoşbəxt insanlardır!”* (“Məzmur”, 106/3), *“Ordular Rəbbi belə deyir: “Düzgün və ədalətlə mühakimə edin. Hər kəs bir-birinə məhəbbət və mərhəmət göstərsin”* (“Zəkəriyyə”, 7/9). Yalnız Xristianlığın meydana gəldiyi ilk dövrlərdə Həzrət İsa və tərəfdaşlarına göstərilən davranışlar yəhudilərin barış nəzəriyyələrini iki yerə bölür. Birincisi, yəhudilərin öz aralarında olan münasibətlərdir ki, burada tolerantlığın hökm sürdüyünü görürük. İkincisi isə yəhudilərin fərqli inanca sahib millətlərin arasında yaşamasıdır ki, burada onlar müxtəlif din mənsublarını sinifləndirirlər. Yəhudi olmayan “amim, zar, naharı, tuşav, məsummədim” və ən çox işlənən “ger, qoy” ilə adlandırılır. Onlar yəhudi toplumunda yaşayan irqən və ya dinən azlıq təşkil edən və sonradan yəhudiliyi qəbul edənlərdir (Baki 2002, 24-28; Demirci 2000, 31-34).

2. İncildə tolerantlıq

Xristianlıqda Tanrı insana olan sevgi və mərhəmətinə görə oğlu İsa Məsihi onlar üçün qurban verməklə yaratdıqlarının günahlarını bağışlamışdır (Katolik kilsəsi Din və Əxlaq ilkələri 2000, 69). Barışın və rifahın mənbəyi yenə də Tanrıdır (2 Korinflilər, 13/11). Xristianlıq dininin təməlinə sevgi durur. Tanrıya bağışlama, səbir, qurban, stoisizm, asketizm, sevgi və altruizm vasitəsi ilə çatmaq olar (Баева, Подвойский 2012, 42). Yəhudiliyin “gözə göz...” (“Çıxış”, 21/22-24) prinsipinin əksinə olaraq həzrət İsa demişdir: *“Düşmənlərinizi həmişə sevin, sizə nifrət edənlərə həmişə yaxşılıq edin, sizə lənət yağdıranlara həmişə xeyir-dua verin, sizi təhqir edənlər üçün həmişə dua edin. Bir yanağına vurana o biri yanağını da çevir və üst paltarını götürəndən köynəyini də əsirgəmə. Kimsə səndən bir şey istəyəndə ver. Sən-*

dən götürülən şeyi geri istəmə” (“Luka”, 6/27-30). Xristianlara xaçlı səfərləri və inkvizisiya hadisələri ilə yanaşı, düşməni sevməyi, bir yanına vurulduğunda digər yanını çevirməyi tövsiyə edən İncil var (“Məttə”, 5/39). Xristianlıq yarandığı vaxtdan etibarən etnik mənşəyindən, dinindən, irqindən və cinsindən asılı olmayaraq insanlar arasında fərq qoymurdu. Markın müjdəsində deyilirdi: *“İsaya dedilər: “Müəllim, biz bilirik ki, Sən etibarlı adamsan və heç kimə tərəfkeşlik etmirsən. Çünki insanlar arasında fərq qoymursan və Allahın yolunu həqiqətə görə öyrədirsən”* (“Mark”, 12/14), *“Artıq Yəhudi ilə Yunan, qulla azad, kişi ilə qadın arasında fərq yoxdur. Çünki hamınız Məsih İsada birsiniz”* (“Qalatiyalılar”, 3/28), *“Bilin ki, onların da, sizin də Ağanız göylərdədir və O, insanlar arasında tərəfkeşlik etməz”* (“Efeslilər”, 6/9). İncildə dində məcburiyyət və zorakılığın əleyhinə çıxan ifadələr də mövcuddur: *“Rəbbin qulu davakar olmamalıdır. Əksinə, hamı ilə mülayim rəftar etməli, öyrətməyə qabil, səbirli olmalıdır”* (2 Timuti 2/24), *“...İstədim ki, etdiyən yaxşılıq məcburi deyil, könüllü olsun”* (“Filimon”, 14), *“...Allahın sizə həvalə etdiyi sürüsünü otarın. Ona zorla yox, könüllü və Allahu razı salan tərzdə, haqsız qazanca həris olmadan, həvəslə nəzarət edin”* (“1 Butrus”, 5/2), *“Rəbb belə deyir: “Ədalət və salehliklə rəftar edin. Məzlumu zalımın əlindən qurtarın. Qəribə, yetimə və dul qadına haqsızlıq etməyin, zorakılıq etməyin, bu yerdə günahsız qan tökməyin”* (“Ərəmya”, 22/3). İncildə ədalət və sülh də vacib yer tutur: *“Zahirə görə hökm etməyin, ədalətlə hökm edin”* (“Yəhya”, 7/24), *“Mühakimə etməyin ki, siz də mühakimə olunmuyasınız... Hansı ölçü ilə ölçsəniz, eyni ölçü ilə də sizə ölçüləcək”* (“Məttə”, 7/1-2), *“...azad olmağımız üçün bizi azad etdi. Ona görə də möhkəm durun və yenidən köləlik boyunduruğuna tabe olmayın”* (“Qalatiyalılar”, 5/1), *“...İmkan daxilində bacardıqca bütün adamlarla sülh içində yaşayın”* (“Romalıları”, 12/18). Həzrət İsa inanc birliyini qardaşlıq olaraq görsə də (“Mark”, 3/33), ardıcılılarına özlərinə necə davranılmasını istəyirlərsə, qarşısındakılara da o şəkildə davranmalarını nəsihət etsə də *“Buna görə də insanların sizinlə necə rəftar etməsini istəyirsinizsə, siz də onlarla elə rəftar edin. Əslində, Tövrət və Peyğəmbərlərin kitabı da məhz bunu deyir”* (“Məttə”, 7/12) tarixdə bunun əksini görürük. Xristianlığın yarandığı ilk dövrlərdə kilsə intolerantlığın bariz nümunəsini göstərərək xristian məzhəbləri – qnostiklər, manixeylər, puritanlar, yeretiklər və s. ilə şiddətli mübarizəyə başlamışdır. Həm fərqli anlayışa mənsub xristian məzhəbləri, həm də digər inanc qrupları “Müqəddəs savaş” adı altında həyata keçən şiddət və məcburiyyət davranışlarının qurbanı olmuşdur (Eroğlu 2004, 95).

3. Qurani-Kərimdə tolerantlıq

Avropada XVI əsrdən ziddiyyətli görüşlərə sahib olanlar arasında məcburi kompromis forması kimi əsası qoyulan tolerantlıq ideologiyası Ərəb yarımadasında İslamın gəlişi ilə bundan 10 əsr əvvəl meydana gəlməyə başlamışdı. *“Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur.”* (“Bəqərə” 256) ayəsi İslam tolerantlığının şüarı oldu. İslamdakı Tanrı təsəvvürü bu şüarı dəstəkləyəcək şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Quranda bunun ən gözəl nümunələrini Allahın Rəhman (rəhm edən), Rəhim (bağışlayan), Vədud (yaratdıqlarını sevən), Səlam (rifah və barışın qaynağı), Mömin (güvən verən), Qaffar (əfv edən), Ğafur (çox əfv edən), Əfüvv (əfvedici), Rauf (şəfqəti bol olan) və Təvvab (tövbələri qəbul edən) sifətlərinin təsvirində görmək mümkündür. Buna görə “təqva” kəlməsi ilə ifadə edilən qul-Allah əlaqəsi nəticəsində müsəlmanın digər insanlara qarşı ədalətli, mərhəmətli davranması, onu barışa sövq edən, özü və başqalarına qarşı hörmətlə yanaşması gözlənilir. İslam bütün insanların yaradılış etibarını ilə bərabər olduğunu söyləyir (Шытов 2016, 67). Hər bir insan fitrətən müsəlman doğular, lakin sonra inancını seçməkdə azaddır və seçimi üçün özü şəxsən məsuliyyət daşıyır. Həzrət Məhəmmədin imzaladığı Mədinə Konstitusiyası bunun bariz nümunəsidir (Hamidullah 1995, 188-201). İslam yəhudi və xristianlar başda olmaqla sabiilərə və məcusilərə “Əhli-kitab” və “zımmi” statusları tanımaqla onlarla ictimai şəkildə barış içində yaşamağı qəbul etmişdir (Esen 2010, 93-110). Eyni zamanda, İslam nəinki fərqli din mənsublarına ədalətlə davranmağı istəyir, həmçinin ailə daxilində, qohumlar və qonşular arasında da buna önəm verir, mərhəmət və köməkləşməni dəstəkləyir. İslamda tolerant olmağın şərtləri (Atçeken 2006, 46): nəfsinə sahib çıxmaq (Nəcm 32), insanların qüsurlarını örtmək, qəzəbə qalib gəlmək (“Ali-İmran”, 134), bağışlamaq (“Əraf”, 199), bəd dua etməmək, sui-zənn etməmək (“Hucurat”, 12), kibrli və qürurlu olmamaq (“Loğman”, 18), insanlara lağ etməmək (“Hucurat”, 11) və səbirli olmaqdır (“Ənfal”, 46). Qurani-Kərim ictimai barışın təmin olunmasında müsəlmanlara yol göstərir. Birlikdə yaşadıkları müxtəlif inanc sahiblərini məcbur etməmək (“Bəqərə”, 256), iman azadlığı Allah tərəfindən insanlara verildiyi ifadə edilərkən (“Kəhf”, 29) fərqli fikirlərin savaşı ilə deyil, danışıqlar vasitəsi ilə həll olunmasını xatırladır (“Hucurat”, 13). Həmçinin birlikdə yaşadıkları toplumlardakı fərqli anlayış və inanclara qarşı dözümlü olmaq buyurulur (“Kafirun”, 6). Qurani-Kərimin əmrlərində bir insanın haqsız yerə qətli, bütün bəşəriyyəti öldürmək mənasına gəlir (“Maidə”, 32) və sülhün əsas olduğu ifadə edilir (Kızılabdullah 2016, 13-14).

Qurani-Kərimin bəzi ayələrində Əhli-Kitaba qarşı sərt üslublar istifadə edilmişdir. Həmin üslublar subyektiv olmayıb, doqma baxımından obyektiv

şəkildə onların ifrat fikirlərinə qarşı çıxış edən *“Sən onları (yəhudiləri) bütün insanlardan, hətta müşriklərdən də daha artıq yaşamağa həris görərsən. Onlardan hər biri istər ki, min il yaşasın, halbuki (uzun ömür etmək) onların heç birini axirət əzabından uzaqlaşdırmaz. Allah onların nə etdiklərini görəndir!”* (“Bəqərə”, 96), *“Kitab (Tövrat və İncil) verdiyimiz kimsələr onu (Mühəmmədi) öz oğullarını tanıdıqları kimi tanıyırlar. (Buna baxmayaraq) onların bir qismi, şübhəsiz ki, həqiqəti bilə-bilə gizlədir”* (“Bəqərə”, 146), *“Yəhudilər dedilər: “Allahın əli bağlıdır!” Bu dedikləri sözə görə onların öz alləri bağlandı və lənətə gəldilər”* (“Maidə”, 64), *“Yəhudilər: “Üzeyr Allahın oğludur”, xaçpərəstlər də: “Məsih (İsa) Allahın oğludur”, - dedilər. Onların ağzında gəzən bu (boş) sözlər daha öncə küfr edənlərin (“mələklər Allahın qızlarıdır” - deyənlərin) sözlərinə bənzəyir. Allah onları öldürsün! (Allah onlara lənət eləsin!) Necə də (yalana uyub haqdan) döndərilirlər!”* (“Tövbə”, 30) ayələr, o dövrün yəhudi və xristianlarının səhv düşüncələrinə və müqəddəs mətnlərin yanlış təfsirlərinə yönəlidir. Bunu anlamaq üçün ayələrin nazil olma səbəbini və şəraitini araşdırmaq lazımdır. Məsələn, *“(Ey möminlər!) Kafirələrlə (döyüş meydanında) qarşılaşdığınız zaman boyunlarınızı vurun. Nəhayət onları məğlub (şilküt) etdikdə, (qaçmasınlar deyə, əl-ayaqlarını) kəndirlə möhkəm bağlayın. Sonra da müharibə bitdikdə onları ya (boyunlarına minnət qoyub) məccani, ya da fidyə müqabilində azad edin! (İstəsəniz, əsirləri bağışlayıb pulsuz-parasız azad edə, ya onları mübadilə edə, ya da müəyyən məbləğ pul, mal müqabilində buraxarsınız)”* (“Məhəmməd”, 4) ayəsində sabitlik vaxtı dinc əhaliyə qarşı deyil, müharibə şəraitində düşməne qarşı savaşımaqdan bəhs edir. *“Əgər onlar sizdən uzaqlaşub getməsələr, sülh təklif etməsələr və sizdən əl çəkməsələr, onda onlara harada rast gəlsəniz, tutub öldürün. Biz onların əleyhinə çıxmaq üçün sizə açıq fərman verdik”* (“Nisa”, 91) və *“(Ey möminlər!) Sizinlə vuruşanlarla siz də Allah yolunda vuruşun, lakin həddi aşmayın. Allah həddi aşanları sevməz!”* (“Bəqərə”, 190) ayələri isə müdafiə xarakteri daşıyır.

Habelə, Qurani-Kərimdə Əhli-Kitabı tərifləyən *“Onların hamısı eyni deyil. Kitab əhli içərisində düzgün (sabitqədəm) bir camaat vardır ki, onlar gece vaxtı səcdə edərək Allahın ayələrini oxuyurlar. Onlar Allaha, axirət gününə inanır, (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, (onları) pis əməllərdən çəkindirir və xeyir işlər görməkdə yarışurlar. Onlar əməli-salehlərdəndirlər”* (“Ali-İmran”, 113, 114), *“Musanın qövmü içərisində haqq ilə doru yolu tapan və onun sayəsində ədalətlə davranan bir ümmət vardır”* (“Əraf”, 159), *“Kitab verdiklərimiz (kitab əhlinin sənə iman gətirənləri) sənə nazil etdiyimizə (Qurana) sevinirlər”* (“Rəd”, 36), *“(Qurandan) əvvəl kitab vermiş olduğumuz kəslər (mömin yəhudi və xaçpərəstlər) ona inanırlar. Onlara (Quran)*

oxunduğu zaman: “Biz ona inandıq. Doğrudan da, Rəbbimizdən (nazil olmuş) haqdır. Biz ondan əvvəl də müsəlman (təkallahlı, Allahın vəhdaniyyətini qəbul edib yalnız Ona itaət və ibadət edən kəslər) idik!” - deyirlər” (“Qəsəs”, 52, 53) ayələr də mövcuddur.

Nəticə

Araşdırmamızın nəticəsində Səməvi dinlərin müqəddəs mətnlərini incələdikdə din mənsublarını həm barışa, həm də şiddətə istiqamətləndirə biləcək ifadələrin mövcud olduğunu təsbit etdik. Məsələn, İslam dinində “Qılınc ayəsi”ni (“Tövbə”, 5) kontekstdən çıxarsaq, silahla mübarizə aparmaq ön plana çıxar və sülh, səbir, dözümlülük ilə bağlı 113 ayə görməzlikdən gəlinmiş olar. Qurani-Kərimdəki müharibə əmri ancaq, müsəlmanlara və dövlətlərinə qarşı edilən bir hücum, yaxud onun təhlükəsizliyini açıq şəkildə bir təhdidin mövcudluğu halında keçərlidir. Heç bir ayədə müsəlmanlara qarşı savaşa açmayan qeyri-müsəlmanların öldürülməsi haqqında ayə/əmr yoxdur. Qeyd olunan ayə tarix nöqtəyi-nəzərdən sülh müqaviləsini pozub müsəlmanlara qarşı savaşa məkkəli müşrikləri nəzərdə tutur. Xristianlıqda eksklüziv nəzər nöqtəsi, üçüncü dünya ölkələrində aparılan missionerlik fəaliyyətləri digər din mənsublarına qarşı mənfi davranışların inkişafına və yerli millətlər arasında narahatçılığa səbəb ola bilər. Yəhudiliyin isə seçilmişlik məfhumu, On əmrin ancaq yəhudilərlə həddəndən digər din mənsubları ilə onlar arasında anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır.

Bu baxımdan, hər üç dinin müqəddəs kitabları qərəzsiz, tarixi faktlar işığında, sahib olduğu mədəni miras və anlayış göz önündə tutularaq mətdən qoparılmadan mənə içərisində ələ alınmalıdır. Buna görə də dinin təməllərinin doğru anlaşılması və düzgün təfsiri üçün müqəddəs mətnlərin dillərini, həmin dillərə sahib mədəniyyətlərin məziyyətlərini və onların yarandığı mühiti və şəraiti bilmək vacibdir. Beləliklə, səməvi dinlər arasında teoloji məsələlərdə dialoq mümkün deyildir. İqtisadi, sosial, mədəni, elmi, əxlaqi və s. sekulyar və ümumbəşəri məsələlərdə dialoq imkan daxilindədir. Dialoqun mərkəzində dinlərarası sülhə yol tapmaq və onu davam etdirməyə şərait yaratmaq durur. Səməvi dinlər birgəyaşayış ənənəsini uzunmüddətli edə bilmələri üçün hər üç din mənsubları aralarındakı mövcud fərqlilikləri deyil, dialoqa imkan yarada biləcək orta nöqtələri əsas almalıdırlar. Allahın yaratdığı insanların dilləri, dinləri, rəngləri, məzhəbləri, peşələri, irqləri fərqli ola bilər. Həmin fərqliliklərə sahib insanların tək bir din üzrə bir yerə gəlmələri mümkün olmasa belə, ortaq əxlaqi dəyərlər ətrafında toplanmaları mümkündür. Necə ki, orkestrdə dirijor fərqli musiqi alətlərini bir-birinə qarışmadan birgə səsləndirərək möhtəşəm bir əsər yarada bildiyi kimi, cəmiyyətlər də fərqliliklərə baxmayaraq

bir-birini məhv etmədən həmrəy yaşaya bilmələrini təmin edən əxlaqi sistem qurmalıdır.

Qloballaşan dünyada tolerantlıq prinsiplərinin güclənməsi əvəzinə təəssüf ki, onların zəifləməsinin şahidi oluruq. XXI əsrdə elmin və texnologiyanın inkişafı ilə insanların kamilləşməsinə gözlədiyimiz vaxt, nəinki dinlər arası, hətta məzhəblər arası münaqişələrin artmasına şahid oluruq. Bunun səbəbini də ikili standartlarda, siyasi təsirlərdə və dünya dövlətlərinin ədalətsizliyində görürük. Əgər məsələ, sadəcə, səmavi dinlərə qalsaydı, dini dözümlülüyün və tolerantlığın etikası sərhəd tanımazdı. Qədim tolerantlıq ənənəsi müasir qlobal dəyişikliklər dövründə aktuallaşar və həyati əhəmiyyət qazanardı. Hal-hazırda dini dözümlülük müxtəlif inanc mənsublarının birgəyaşayışını sülh, sabitlik və əmin-amanlıq içərisində təmin edən yeganə xilasedici bir bağ olardı. Mədəniyyətin ən vacib elementi olan tolerantlıq indiki dövrdə fərqli inanc, adət, ənənəyə və dünyagörüşünə sahib olan insanların ictimai vəhdətinin zəruri şərti kimi qəbul edilər və yaşadığımız cəmiyyətin əsas əxlaqi prinsiplərindən biri hesab olunardı. Səmavi dinlərin mərkəzində Tanrı, onun şah əsəri – insan və digər varlıqlara hörmət prinsipi dayanır. Müxtəlif din mənsublarının barış içərisində stabil həyat sürə bilmələri üçün dinlərarası dialoqun aparılması ictimai sülhə gedən yolda birinci addımdır. İnsanlar arasında dünya miqyasında sağlam qaynaqlar vasitəsi ilə dini maarifləndirmə isə ikinci addım hesab edilə bilər.

“Əgər Allah istəsəydi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi. Lakin (bu müxtəliflik) Allahın verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür.”
(“Maidə”, 48)